

ТЕРМИНИТЕ ἔμπορος И ἔμποριον У ХЕРОДОТ

Красимир Кръстев

Терминът *емпорион* за пръв път се появява в античната писмена традиция през V в. пр.Хр. в книгите на Херодот. Същността на този термин продължава да предизвиква оживени дискусии в научната литература. Той обаче е тясно свързан с други термини, които често остават встрани от полезрението на изследователите. Най-често се приема, че ἔμποριον е мястото, където ἔμπορος (пътникът, търговецът със стоката) извършва своята дейност¹.

Дълго преди появата на термина *емпорион*, се среща думата *емпорос* (ἔμπορος). Тя липсва в микенските таблички, което би могло да е доказателство, че тя се появява по-късно. От друга страна, актът на покупко-продажба е засвидетелстван. В една табличка се споменава за пренасяне на тъкани до остров Тера. Някои изследователи приемат, че думите ἔμπορος (търговец) и τιμή (цена) са липсващи, а заедно с тях и глагола ἀγοράζω (купувам), използван в табличките за отбелязване на придобиване на роби, също е пропуснат².

Думата *емпорос* се появява за пръв път у Симонид Аморгски (Sim. Amorg. fr. 16 (20)). Тя е употребена на два пъти и в Одисея (Hom. Od. II, XXIV) със значение “един самичък пътник върху кораб не за удоволствие (не можем да си представим туризъм през архаичната епоха), а заради своите дела”³. Според друго обяснение, *емпоросът* “разчитал на международната търговия за голяма или по-голямата част от прехраната си”⁴. Думата *емпорос* е съответствена на глагола ἐμπορεύομαι (отивам, пътувам, пътешествам). Така че вероятно най-точният превод на *емпорос* е най-общо “пътник, пътешественик”⁵. Редица древногръцки поети също употребяват думата – Есхил (Aesch. Choef. 661), Софокъл (Soph. O. C. 25: 303), Еврипид (Eurip. Alc. 991), но в тази употреба се има предвид по-скоро идеята за пътуване, пътешествие, а не за търговия⁶. В по-късни извори (Lys.

XXII) *εμποροσύη*, като едър чуждоземен търговец, е противопоставен на местните търговци (κάρηλοι). У Хезиод не се среща нито *εμπορος*, нито *εμπορίον*, но се споменава думата *εμπορή* (Hes. Op. et Dies: 671), която се възприема като “морско пътешествие, преследващо търговска цел”⁷⁷.

Думата *εμπορος* е използвана също така и от Херодот. В един от случаите той я споменава, говорейки за Египет:

“Σῶμα μὲν δὴ τοῦ κτήνεος δείρουσι, κεφαλῆ δέ κείνη πολλα καταρῆσάμενοι φέρουσι, τοῖσι μὲν ἄν ἡ ἀγορὴ καὶ Ἑλληνές σφι ἕωσι ἐπιδήμιοι ἔμποροι, οἱ δὲ φέροντες εἰς τὴν ἀγορὴν ἀπ ὧν ἔδοντο, τοῖσι δὲ ἄν μὴ παρέωσι Ἑλληγνες, οἱ δ’ ἐκβάλλουσι εἰς τὸν ποταμόν.” (Hdt. II: 39)^{*1}.

Тялото на животното одират, а главата му, след като произнесат клетва над нея я отнасят; ако има пазар и гръцки търговци на това място, главата бива предлагана на пазара и продавана; ако няма гръци, хвърлят я в реката^{**2}.

Някои автори не откриват в термина търговски аспект, претендирайки, че тук се има предвид по-скоро “чужденци”, защото основната цел е египтяните да се отърват от главата, в която се намира злото, а не самият акт на покупко-продажба⁸.

Херодот употребява термина *εμπορος*, говорейки и за град Оаксос на остров Крит, където някой си Темисон бил “ἀνὴρ Θηραῖος ἔμπορος ἐν τῇ Ὀαξῶ” (“тереец, търговец живеещ в Оаксос”) (Hdt. IV: 154). Според изследователите, той пребивава на острова именно с търговска цел⁹. Липсва консенсус дали Темисон е притежател на кораба¹⁰, или не¹¹. Редица автори отиват дори твърде далеч, смятайки че *εμποροσύη* е “типичен сезонен търговец”¹², а други добавят, че думата вероятно изменила значението си от времето на Омир, когато той бил просто пътник на кораб, а не неговия собственик¹³. Трябва

---

* Старогръцкият текст на Херодот е по: Georgiadis 2000.

** Преводите на Херодот са по: Михайлов 1986 и 1990 (с изменения).

веднага да се отбележи, че подобни заключения са практически недоказуеми на базата на съществуващите извори. В тях изобщо не се говори за някаква собственост относно кораба, а за Темисон в целия пасаж се споменава едва ли не между другото.

От ѓллорос произлиза съществителното ѓллорѓа, която, ако се съди по известията на античните автори, отразява пак най-вече морската търговия (Hes. l. 646). Терминът е използван и от Аристотел (Arist. Polit. I, 11, 34). Все пак думите ѓллорос и ѓллорѓа не могат да бъдат свързани никъде с някакво конкретно селище, в което да се е извършвала търговската дейност. Те обаче свидетелстват за голямата роля, която е играла търговията (и по-специално морската) за древните гърци. Освен това примерите отразяват присъствието на търговци на различни територии в Древния свят. Това е особено важно (както ще видим малко по-долу) за правилното тълкуване на термина. От немалкото писмени извори, както и от някои епиграфски паметници, е пределно ясно, че емпорионите не бива да се свързват единствено с древногръцката колонизационна и търговска активност.

За разлика от ѓллорос, терминът ѓллорѓон в писмените извори се среща за пръв път едва у Херодот. Трябва да отбележим, че авторът пише своите творби около средата на V в. пр.Хр., докато голяма част от събитията, за които говори в случая, са станали поне век и половина преди това. Напълно логично се счита, че *“гръцките автори от VI в. пр. Хр. и от по-късно време, които пишат за ранната гръцка колонизация, могат спокойно да бъдат считани за външни лица, спрямо колонизационния период”*¹⁴. Наистина, през това време много неща са се променили, но специално за термина *емпорион* едва ли има значителни различия в употребата му. Въпреки това трябва да сме много предпазливи, за да избегнем грешките, когато дефинираме термините и да имаме предвид и *“възможното несъответствие на тази терминология (емпорион) за осми и седми век”*¹⁵. *“Но нужно ли е да възприемаме изворите от пети век и техните сведения за валидни дори за шести век? Да доказваме последното твърдение е твърде рисковано...”*¹⁶. В науката вече е коментиран текстът на Страбон относно създаването на Посейдония, което е станало шест века преди раждането на самия Страбон¹⁷. При Херодот тази времева разлика съвсем не е толкова голяма и едва ли терминът

е преживял някаква значителна промяна в рамките на един век. Вероятно е първоначалното му значение поне в общи линии да се е запазило. Можем да допуснем също така използването от античните автори на по-стари произведения, от които те са преписвали доста точно, а последните можем да приемем за съвременни на описваните събития. Ето защо считам, че сведенията на древните автори, достигнали до нас и използвали множество по-стари извори, не бива да се пренебрегват с лека ръка, още повече че не разполагаме с по-надеждни извори. Особено що се отнася до терминологията мисля, че можем да им се доверим.

В един от случаите Херодот употребява термина, говорейки за района на малоазийското крайбрежие на Егея. Жителите на град Фокея в Мала Азия искали да придобият съседните им островчета Ойнусай (наричани днес понякога и Спалмадори), които по това време принадлежали на Хиос. Самите фокейци били изгонени от своя роден град от персийската армия, която завладяла Фокея през 545 г. пр. Хр.¹⁸ и избягали в Хиос.

“Οί δέ Φωκαιοίεες, επειτε σφι Χίιοι τας νήσους τας Οἰνούσας καλεομένας οὐκ ἐβούλοντο ὠνεομένοισι πωλέειν, δειμαίνοντες μη αἰ μὲν ἐμπόριον γένωνται, ημ δε αὐτῶν νῆσος ἀποκληισθῆ τοῦτου εἵνεκα, προς ταῦτα οἱ Φωκαιοίεες ἐτέλλοντο ἐς Κύρνων ἐν γαρ τῇ Κύρνῳ εἴκοσι ἔτεσι πρότερον τούτων ἐκ θεοπροπίου ἐνεκτήσαντο πόλιν, τῆ οὖνμα ἦν Ἀλαλίη.” (Hdt. I: 165).

Фокейците поискали хиосци да им продадат островите, наречени Ойнусай, но те не се съгласили и затова се отправили за Кирн. Работата била там, че хиосците се боели островите да не се превърнат в емпорион и поради търговията техният остров да остане откъснат. Двайсет години преди тези събития в Кирн фокейците според едно божие предсказание се били сдобили с град, чието име било Алалия.

Гръцкият историк ни дава достатъчно логично обяснение за действията на хиосци – превръщането на островите Ойнусай в емпорион (търговски център) би засегнало тяхната икономика. Слухът, че фокейците били доста добре запознати с търговските връзки, бил вече широко разпространен по Средиземноморието¹⁹. На друго място

Херодот разказва, че фокейците били първите гърци, които извършвали далечни морски плавания и именно те били тези, които прокарали пътя за Адриатическо и Тиренско море, Иберия и Тартесос (Hdt. I: 163). При плаванията си те достигнали невероятно далеч – чак до бреговете на днешна Испания и дори отвъд протока Гибралтар, където е разположен Тартесос.

Петропулос заключава, че “*той не е бил емпорион в значението си на временно търговско пристанище... по-скоро той е бил търговско пристанище на самия остров Хиос*”²⁰. Това съответства на мнението, че съществуват и емпориони, разположени в границите на полиса и представляват интегрална част от нея и, че този отделен *емпорион* представлява практически своеобразна търговска зона²¹, като най-типичните примери са пристанището Пирея в Атина и заливът на Родос²².

Географското положение на островите Ойнусай било също от съществено значение. Това е група от пет малки островчета, простиращи се между Хиос и Мала Азия (днешния п-ов Чешме). Така фокейците биха могли да осъществят контрол над търговията между тях и логично именно в това хиосци съзрели и главната заплаха. Още повече, че фокейците имали вече опит при създаването на емпориони. В този смисъл опасенията почиват на реална основа. Още повече, че е известен друг подобен случай, когато въстаниците от Самос купуват от жителите на Хермионе, едно малко островче до брега на Пелопонес – Хидра, и по-късно се придвижват към Крит, където основават Кидония (Hdt. III: 44, 59), но след шест години егинците ги победили в едно морско сражение и ги поробили, заедно с критяните (ibidem: 59). Хиосци имали и още един аргумент – те не искали да провокират Персия²³.

В друг случай Херодот използва термина *емпорион*, говорейки за сирийското средиземноморско крайбрежие:

“...τὰ ἐμπόρια τὰ ἐπὶ θαλάσσην μήχρῃς Ἰηνύσου πόλιός ἐστι τοῦ Ἀραβίου” (Hdt. III: 5).

...до града Йенюсос търговските пристанища принадлежат на арабите.

Съществува предположение, че в този пасаж Херодот има предвид емпориони, които не са разположени по крайбрежието²⁴. Това мнение е най-малкото странно, имайки предвид, че изрично е отбелязано “търговски пристанища”. Изобщо от целия пасаж личи, че става въпрос именно за търговски средища с пристанища, разположени на самото крайбрежие.

Херодот споменава и за емпориони в черноморския басейн. Никой от тях обаче не може да се локализира по западното понтийско крайбрежие. Вероятно поради факта, че античният изследовател посетил лично и изследвал по-обстойно единствено северния черноморски бряг, той ни е оставил именно за там сведения за емпориони. Информация за емпориони липсва и за южните, и за източните понтийски брегове.

В своя “*Скитски Логос*” Херодот описва селището Гелонос, населено с *гелонци*, които били със смесената кръв на местните жители (*будините*) и гърци. Последните достигнали тези области от емпорионите, които били разпръснати по брега на Понта, като от контекста става ясно, че авторът има предвид само северната му част:

“Εἰσὶ γὰρ οἱ Γελωνοὶ τὸ ἀρχαῖον Ἑλληνες, ἐκ τῶν δὲ ἐμπορίων ἕξαναστάντες οἰκίσαν ἐν τοῖσι Βουδίνοισι” (Hdt. IV: 108).

Някога гелоните са били елини, но напуснали емпорионите и се заселили в земите на будините.

Гелонос се идентифицира със селището край Белск (Украйна), в чиито руини са намерени фрагменти от ранни гръцки съдове, като най-ранните са от последната четвърт на VII в. пр.Хр.²⁵ Този факт може би свидетелства за придвижване на гърци от емпорионите на Понта към скитската лесостеп, с цел заселване за постоянно²⁶.

Античният историк отбелязва, че всички сгради вътре в крепостните стени били от дърво (Hdt. IV: 108–109). Това важи и за олтарите и храмовете, чието съществуване по този начин трудно би могло да се докаже²⁷. Въпросният пасаж може да обясни локализацията на селището Гелонос, поставено от Херодот в скитската лесостеп, със селището Белск²⁸, намиращо се по средното течение на река Ворскла в Украйна. Това е огромно селище с дължина на крепостната стена повече от 36 км²⁹.

Веднага прави впечатление несъответствието на площта на Геолонос, отбелязана от Херодот (около 900 ха) с площта на Белск,

според археологическите наблюдения (около 4000 ха). Ето защо все още идентификацията на Гелонос с Белск не може да се приеме за доказана, още повече че съществуват и други несъответствия. Някои изследователи считат известието на Херодот за дървените гробници за достоверно³⁰, но досега е засвидетелствана археологически само една такава гробница, която се намира на най-високата точка в средната зона на Белск и е датирана между VI и IV в. пр.Хр. В същия регион са били открити и глинени олтари, ритуални съдове и “останки от някакви надземни религиозни постройки с дървени колони”³¹. Съответствието между тези гробници и подобни такива в Йония, Истрия и Олбия може да се счита за доказано³².

Придвижването на гърци във вътрешността станало от множество емпориони³³. Предполага се, че те могат да се търсят в целия черноморски басейн³⁴, а не само в Северното Черноморие. Основание за това се търси в сходните климатични условия в целия черноморски регион³⁵. Изследователят предполага също така, че гърците дошли първоначално в района на Меотидското езеро с намерението да се заселят тук завинаги. Но нездравословният климат попречил на това и те решили да се изселят от към по-гостоприемните вътрешни части³⁶.

Въз основа на известието на Херодот, както и на базата на археологическите проучвания в северното черноморско и особено по азовското крайбрежие, може да се предположи съществуването на повече емпориони в този регион, а не само на един – Березан. Такъв може да се локализира например близо до Таганрог³⁷. По този начин откриването на гръцко *ойнохое* в Темир курган, намиращ се в покрайнините на съвременен Керч и датиран през третата четвърт на VII в. пр.Хр.³⁸ е напълно в реда на нещата. През 60-те години на XX век това откритие е използвано, за да се предположи съществуването на емпорион на мястото или в близост до по-късно възникналия Пантикапей³⁹. Археологическите проучвания тук обаче не потвърждават съществуването на такова селище⁴⁰. Това поставя под въпрос самата теза за съществуването на емпорионов период, предшестваш създаването на апойкиите-полиси.

Може би още един емпорион се е намирал при Таганрог⁴¹. Възможно е именно от тези емпориони да са се разпространили ранните гръцки съдове, намирани във вътрешността. Подобна съдба може би има и ойнохоето от родоско-йонийски тип, открито сред погребал-

ните дарове в една гробница при село Филатовка⁴². Тази теза, въпреки че се нуждае от допълнителни доказателства, не е съвсем лишена от основание. Интересен факт е, че почти всички ранни вносни гръцки съдове по Черноморието се откриват в районите, където по-късно функционират емпориони. Тези емпориони, според сега известния археологически материал обаче, датират от относително по-късно време – едва след създаването на близките апойкии. Липсата на археологически проучвания или твърде ограничените такива засега, за съжаление, не могат да дадат положителен резултат. Все още няма нито един цялостно проучен емпорион в целия Черноморски регион.

Може би съществува и друга причина за изселването на гърците към вътрешността на континента. Това е по-голямата близост до будинианите, което улеснявало търговските връзки⁴³. Но този аргумент не звучи особено достоверно, а основната причина за преселението на гърците навътре в сушата вероятно е по-скоро опасността от варварски нападения. Голяма група азиатски номади пристига в тези райони през втората половина на VI в. пр.Хр. Тази група разрушава и ограбва и гръцките и варварските селища по пътя си и опустошава целия Кимерийски Боспор⁴⁴, включително и е един предполагаем *емпорион* – селището Таганрог – който бил разрушен около 530 г. пр.Хр.

Информацията за селището Гелонос може да свържем в известна степен и с Пистирос. Той също се намира във вътрешността на страната, доста далеч от крайбрежието и на стотици километри от най-близкия гръцки полис. Поради естеството на нашата работа на него подробно няма да се спираме, но ще отбележим, че идеята за емпориона може би е развита и видоизменена по-късно (в средата на IV в. пр.Хр.), съдейки от надписа от Пистирос⁴⁵.

Четвърта книга на Херодот съдържа информация и за още емпориони, като при това всички те (с изключение на един) се намират в понтийския регион. Освен горните примери, емпориони се споменават още пет пъти (параграфи 17, 20, 24, 108 и 152). В параграф 20: “... καὶ ἐπὶ τῆς λίμνης τῆς Μαίτιδος τὸ ἐμπόριον τὸ καλεῖται Κρημνοί.” (... и до емпориона на име Кремной при езерото Меотида) (Hdt. IV: 20).

В параграфи 17 и 24 Херодот отбелязва: “ Ἀπὸ τοῦ Βορυσθευεῖτέων ἐμπορίου” (*Като се започне от емпориона на бористе-*

нитите) (Hdt. IV: 17); “... καὶ Ἑλλήνων τῶν ἐκ Βορυσθένεος τε ἐμπορίου καὶ τῶν ἄλλων Ποντικῶν ἐμπορίων” (както и някои елини от емпориона на реката Бористенес, а пък и от останалите понтийски емпориони) (Hdt. IV: 24). Редица изследователи отнасят въпросните два пасажа към един и същ обект. От много години е дискуссионен въпросът за кой емпорион става въпрос в тези параграфи. Някои изследователи са склонни да приемат, че това е Березан⁴⁶. Други смятат, че се визира Олбия⁴⁷, а трети са на мнение, че под “ἐμπόριον τῶν Βορυσθενεϊτέων”, не се има предвид точно определено място, а целият регион на долен Буг⁴⁸. Цялата информация в четвъртата книга на Херодот е сравнена с оскъдните данни от епиграфските паметници⁴⁹. Авторът заключава, че “ἐμπόριον τῶν Βορυσθενεϊτέων” се е намирал в устието на река Бористен и по-точно на остров Березан. Но руският изследовател счита, че под “ἐμπόριον Βορυσθένης”, се има предвид Олбия, която гърците започнали да наричат така, заради първото селище на Березан, което те добре познавали⁵⁰. Това мнение споделят и други изследователи⁵¹. Друг изследовател идентифицира Березан с Бористенитес, а Олбия с Бористенес⁵².

При съвременните археологически разкопки в района на днешна Одеса (на Приморския булевард), археолозите се натъкват на останки от архаично селище, което свързват с експанзията на милетци от Истрия⁵³. Най-ранните керамични образци от селището се датират във втората четвърт на VII в. пр.Хр.⁵⁴. Тези находки, заедно с други, открити в същия регион, дават основание на някои учени да локализират херодотовия емпорион Бористенес именно на това място⁵⁵.

Следващия пример за споменаване на *емпорион* у Херодот е свързан с любопитно събитие. Кораб, пътуващ за Египет, бил отнесен на запад и преминавайки през Херкулесовите стълбове достигнал място, наречено Тартесос на западния бряг на Иберийския полуостров. Херодот отбелязва, че “*този емпорион бил свободен в този период*” (Hdt. IV: 152). Това известие е от изключителна важност, защото очевидно думата *емпорион* не бива да се свързва задължително с гръцко население и с гръцка вътрешна организация, както смятат някои изследователи⁵⁶. В случая става въпрос за пристанище, което изобщо преди това не е било посещавано от гръцки кораб. Т. е. в този случай

можем с положителност да говорим за *емпорион* или на местното иберийско население, или на финикийците.

Че Херодот споменава емпориони, свързани с финикийците, става ясно и от друг пасаж, който се отнася за Сицилия (Hdt. VII: 158). Тук става въпрос за емпориони, които били завладени от картагенците, но гърците искали да си върнат. Че са съществували емпориони дори и във вътрешността на острова научаваме от други извори (Dion. Halic. VII: 20).

Най-голямо икономическо значение имал емпорионът Навкратис в Египет. Според Херодот той бил единственият *емпорион* в богатата египетска земя: “*Някога само Навкратис бил емпорион и друг в Египет няма*” (Hdt. II: 179). Навкратис бил създаден с разрешението на фараона Амасис (570 – 526 г. пр.Хр.), а неговата симпатия към гърците е оградена няколко пъти от Херодот (Hdt. II: 178–179). Фараонът дори си взел за жена гъркиня от Кирене (Hdt. II: 181), намираща се на северното африканско крайбрежие в днешна Либия. Освен това Амасис изпратил в Гърция многобройни дарове (Hdt. II: 182). Очевидно е, че Навкратис съществувал с разрешението на египетската държава и бил под военния ѝ контрол, но вътрешно бил организиран от гърци от различни полиси – и йонийски, и дорийски, и еолийски. Египтяните изглежда не се месили във вътрешната организация на този *емпорион*.

След битката при нос Микале йонийците обмисляли варианта да се заселят в крайбрежните райони (των μηδισαντων εθνεων των ελληνικων τα εμπορια) (Hdt. IX: 106). Именно там те биха били по-добре защитени от персите, в сравнение с вътрешността⁵⁷.

От казаното до този момент за употребата на термина *емпорион* у Херодот, можем с положителност да твърдим, че древногръцкият историк не употребява термина безразборно. Напротив, той го използва изключително планомерно и то за означаване именно на селище, а не просто на тържище. Авторът е напълно наясно със значението на термина и го използва само за обозначаване на специфичен тип поселение с търговска ориентация на населението му. В повечето случаи това наистина е гръцко селище, но това съвсем не е задължително. Съществували са и финикийски емпориони, както и такива на местното население (например в

днешна Испания). Оттук създаването на емпориони не може пряко и задължително да се обвърже единствено с древногръцката колонизация.

СЪКРАЩЕНИЯ

БС –	Боспорский сборник
ВДИ –	Вестник древней истории
ЗОАО –	Записки Одесского археологического общества
ЗООИД –	Записки Одесского общества истории и древностей
ИГАИМК –	Известия Государственной Академии истории материальной культуры
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР
СА –	Советская археология
ПИФК –	Проблемы истории, филологии и культуры
УЗМГПИ –	Ученые записки Московского Государственного Педагогического Института
ВАВ –	Bulletin de Antike Beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology
ВАР –	British Archaeological Reports
ВСН –	Bulletin de Correspondance Hellénique

БЕЛЕЖКИ

¹ **Лалин, В.** Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966, с. 63; **Cazevitz, M.** Emporion: Emplois classiques et histoire du mot. – In: L'Emporion. Textes réunis par A. Bresson et P. Rouillard, Publications du Centre Pierre Paris (Ura 991). Paris, 1993, p.22.

² **Trueil, R., Darcque, P., Poursat, J.– Cl., Touchais, G.** Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze (Οι πολιτισμοί του Αιγαίου). Athens, 1996, p. 547.

³ **Cazevitz, M.** Emporion: Emplois... Op. cit., 1993, p.12 ; вж. също: **Шишова, И.** 'Εμπορος и Κάπηλος в древнегреческой торговле. – В: Проблемы социально-экономической истории древнего мира. Москва – Ленинград, 1963, с. 240.

⁴ **Reed, C.** *Maritime Traders in the Ancient Greek World*. Cambridge, 2003, p. 12; вж. и: **Boardman, J.** *Greeks and Syria: Pots and People*. – In: G. Tsetskhladze, A. Snodgrass, (eds.). *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*. BAR International Series 1062. Oxford, 2002, p. 4.

⁵ **Petrooulos, E.** *Hellenic Colonization in Euxeinus Pontos. Penetration, Early Establishment and the Problem of the “Emporion” Revisited*. BAR International Series 1394. Oxford, 2005, p.81.

⁶ **Лапин, В.** *Греческая...* *Op. cit.*, 1966, с. 71.

⁷ **Лапин, В.** *Греческая...* *Op. cit.*, 1966, с. 65.

⁸ **Лапин, В.** *Греческая...* *Op. cit.*, 1966, с. 66.

⁹ **Corcella, A.** *Erodoto. Le Storie: volume IV. Libro IV: La Scizia e la Libia*. Milano, 1993, p. 167; **Petrooulos, E.** *Hellenic...* *Op. cit.*, 2005, p. 81–82.

¹⁰ **Шишова, И.** *Εμπόροσ и Κάπλος...* *Op. cit.*, 1963, с. 241–242; **Лапин, В.** *Греческая...* – *op. cit.*, 1966, с. 66–67.

¹¹ **Boardman, J.** *Greeks...* *Op. cit.*, 2002, p. 4.

¹² **Stucchi, S.** *Problems Concerning the Coming of the Greeks to Cyrenaica and the Relations with Their Neighbors*. – In: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*, vol. 2, 1989, p. 74.

¹³ **Petrooulos, E.** *Hellenic...* *Op. cit.*, 2005, p. 82.

¹⁴ **Yntema, D.** *Mental landscapes of colonization: The ancient written sources and the archaeology of early colonial-Greek southeastern Italy*. – *BAB*, 75, 2000, p. 2.

¹⁵ **Wilson, J.-P.** *The nature of Greek overseas settlements in the archaic period*. – In: L.-G. Mitchell, P. Rhodes, (eds.), *The development of the Polis in Archaic Greece*. London–New York, 1997, p. 206.

¹⁶ **Graham, A.** *Colony and mother city of Ancient Greece*. Manchester–New York, 1971, p. 13; подобно мнению и у: **Boardman, J.** *Greeks...* *Op. cit.*, 2002, p. 4–5.

¹⁷ **Skele, M.** *The Poseidonian Chora: Archaic Greeks in the Italic hinterland*. BAR International Series 1094. Oxford, 2002, p. 23.

¹⁸ **Jeferry, L.** *Archaic Greece. The city-state c. 700–500 BC*. New York, 1978, p. 5; **MURRAY, O.** *Early Greece*. London, 1993, p. 11.

¹⁹ **Genière, J.** *de la. Asie Mineure et Occident. Quelques considérations*. – In: *PP*, fasc. 204–207, 1982, p 167.

²⁰ **Petrooulos, E.** *Hellenic...* *Op. cit.*, 2005, p. 92–93.

²¹ **Bresson, A.** Les cités grecques et leurs emporia. – In: *L'Emporion. Textes réunis par A. Bresson et P. Rouillard, Publications du Centre Pierre Paris (Ura 991).* Paris, 1993, p. 223.

²² **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 92–93.

²³ **Grace, M.** *Archaic Grece.* London, 1977, p. 232.

²⁴ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 93.

²⁵ **Шрамко, Б.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и Гелонно-Будинская проблема. – *СА*, 1, 1975, с. 73 ; Шрамко, Б. Бельское городище скифской эпохи. Город Гелон. Киев, 1987, с. 179.

²⁶ **Масленников, А.** Каменные ящики Восточного Крыма (Этно-исторический очерк Восточно-Крымского побережья в VI-I вв. до н. э.). – *БС*, 8, 1995, с. 78, който датира гръцкото навлизане в лесостепните области в средата на VI в. пр. Хр.

²⁷ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 108.

²⁸ **Рыбаков, Б. А. Геродотова Скифия.** Москва, 1979, с.153; **Шрамко, Б. ...** Op. cit., 1975, с. 119; **Шрамко, Б. ...** Op. cit., 1987, с. 156–164.

²⁹ **Мурзин, В., Ролле, Р.** Совместные украинско-немецкие археологические исследования в Бельске. – In: *Summarized Papers of the International Conference “New pages of the ancient history of South Ukraine” 3–8 November.* Nikolaev, 1997, с. 12.

³⁰ **Русяева, А.** Проникновение эллинов на территорию Украинской лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы). – *ВДИ*, 4, 1999, с. 93.

³¹ **Шрамко, Б.** Бельское... Op. cit., 1987, с. 127–140.

³² **Русяева, А.** Проникновение... Op. cit., 1999, 95–96.

³³ **Блаватская, Т.** Известия Геродота о будинском городе Гелоне и его обитателях. – *СА*, 4, 1986, с 30.

³⁴ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 108–109.

³⁵ *Ibidem*: p. 15–74.

³⁶ *Ibidem*: p. 108–109.

³⁷ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 79.

³⁸ **Л. Копейкина.** Росписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. – *ВДИ*, 1, 1972, с. 147–159.

³⁹ **Блаватский, В.** Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора. Москва, 1964, с. 16; **Цветаева, Г.** К вопросу о связях Пантикапея (по материалам привозной и росписной керамики из Пантикапея. – *МИА*, 56, 1957, с. 183–186.

⁴⁰ **Сидорова, Н.** Чернофигурная керамика из Пантикапея. – В: Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, ч. 7. Москва, 1984, с. 71; В. Толстиков. Пантикапей – столица Боспора. – В: Очерки Археологии и Истории Боспора. Москва, 1992, с. 44–99.

⁴¹ **Tsetskhladze, G.** Greek penetration of the Black Sea. – In: G. Tsetskhladze & F. de Angelis, (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to sir J. Boardman.* Oxford, 1994, p. 119.

⁴² **В. Корпусова, В.** Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у села Филатовка в Крыму. – ВДИ, 2, 1980, с. 100–104.

⁴³ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 109.

⁴⁴ **Д. Григорьев.** К вопросу о военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V вв. до н. э. – ПИФК, 5, 1998, с. 38–43.

⁴⁵ **Bravo, V., Chankowski, A.** Cités et emporia dans le commerce avec les barbares à la lumière du document dit à tort “inscription de Pistiros”. – BCH, 123, 1999, p. 292–293.

⁴⁶ **Пападимитриу, С.** Древние сведения об острове Березани. – ЗООИД, XXVII, 1910, с. 102 и сл.; **Жебелев, С.** Северное Причерноморье. Москва-Ленинград, 1953, с. 291–298; **Нудельман, Д.** Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье. – УЗМГПИ, т. 37, ч. 3, 1939: с. 39; 1946: с. 24 и сл.

⁴⁷ **В. Латышев, В.** Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт Петербург, 1887, с. 35; **Карышковский, П.** Заметки об Ольвии и Борисфене. 4. Эмпорий борисфенитов и Березань. – В: Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского государственного археологического музея, ч. II. Одесса, 1967, с. 85 и сл.

⁴⁸ **Лапин, В.** Греческая ... Op. cit., 1966: с. 68–69; **Капошина, С. И.** Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник. – ИГАИМК, 100, 1938, 390 и сл.; **Свенцицкая, И.** К вопросу об Ольвии и Борисфене. – ЗОАО, II, (35). Одесса, 1967, с. 264.

⁴⁹ **Виноградов, Ю.** О политическом единстве Березани и Ольвии. – В: Художественная культура и археология античного мира. Москва, 1976, с. 75–84.

⁵⁰ Пак там: с. 79–82.

⁵¹ **Petropoulos, E.** *Hellenic...* Op. cit., 2005, p. 107.

⁵² **Tsetskhladze, G.** *Greek...* Op. cit., 1998: с. 8–68.

⁵³ **Добролюбовский, А. Красножон, А., Секерская, Е.** Новые археологические материалы на Приморском бульваре в Одессе (предварительное сообщение). – В: Чобручский археологический комплекс и вопросы вза-

имовлияния античной и варварских культур (IV в. до н. э. – IV в. н. э.). Материалы полевого семинара. Тирасполь, 1997, с. 10–12.

⁵⁴ **Добролюбский, А.** Новые данные о Борисфене. – В: Г. Кошеленко (ред.). Шестые чтения памяти В. Д. Блаватского. К 100-летию со дня рождения. Москва, 1999, с. 51–52; **Добролюбский, А. Красножон, А.** Некрополь античного поселения “Приморский бульвар” в Одессе. – В: “Боспорский феномен – погребальные памятники и святилища”, Материалы международной научной конференции, ч. II. Санкт Петербург, 2002, с. 18–24.

⁵⁵ **Petropoulos, E.** Hellenic... Op. cit., 2005, p.107–108.

⁵⁶ **Boer, J. de.** Greek Emporia South of Apollonia Pontica? – In: Thrace and the Aegean, I. Sofia, 2002, p. 355.

⁵⁷ **Лапин, В.** Греческая... Op. cit., 1966, с. 70.

ЛИТЕРАТУРА

Блаватская, Т. Известия Геродота о будинском городе Гелоне и его обитателях. – СА, 4, 1986.

Блаватский, В. Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора. Москва, 1964.

Виноградов, Ю. О политическом единстве Березани и Ольвии. – В: Художественная культура и археология античного мира. Москва, 1976.

Григорьев, Д. К вопросу о военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н. э. – ПИФК, 5, 1998.

Добролюбский, А. Новые данные о Борисфене. – В: Г. Кошеленко (ред.). Шестые чтения памяти В. Д. Блаватского. К 100-летию со дня рождения. Москва, 1999.

Добролюбский, А., Красножон, А. Некрополь античного поселения “Приморский бульвар” в Одессе. – В: “Боспорский феномен – погребальные памятники и святилища”, Материалы международной научной конференции. Ч. II. Санкт Петербург, 2002.

Добролюбский, А., Красножон, А., Секерская, Е. Новые археологические материалы на Приморском бульваре в Одессе (предварительное сообщение). – В: Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварских культур (IV в. до н. э. – IV в. н. э.). Материалы полевого семинара. Тирасполь, 1997.

Жебелев, С. Северное Причерноморье. Москва-Ленинград, 1953.

Капошина, С. И. Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник. – ИГАИМК, 100, 1938.

Карышковский, П. Заметки об Ольвии и Борисфене. 4. Эмпорий борисфенитов и Березань. – В: Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского государственного археологического музея. Ч. II. Одесса, 1967.

Копейкина, Л. Росписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. – ВДИ, 1, 1972.

Корпусова, В. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у села Филатовка в Крыму. – ВДИ, 2, 1980.

Лапин, В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966. 240 с.

Латышев, В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт Петербург, 1887.

Масленников, А. Каменные ящики Восточного Крыма (Этно-исторический очерк Восточно-Крымского побережья в VI–I вв. до н. э.). – БС, 8, 1995.

Мурзин, В., Ролле, Р. Совместные украинско-немецкие археологические исследования в Бельске. – In: Summarized Papers of the International Conference “New pages of the ancient history of South Ukraine” 3–8 November. Nikolaev, 1997.

Нудельман, Д. Древние авторы о Березани. – В: Труды Исторического факультета Одесского Государственного Университета. Т. 1, 1939.

Нудельман, Д. Древнегреческое поселение на Северном Причерноморье. – УЗМГПИ. Т. 37, ч. 3, 1946.

Пападимитриу, С. Древние сведения об острове Березани. – ЗОО-ИД, XXVII, 1910.

Русяева, А. Проникновение эллинов на территорию Украинской лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы). – ВДИ, 4, 1999.

Рыбаков, Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979.

Свенцицкая, И. К вопросу об Ольвии и Борисфене. – ЗОАО, II, (35). Одесса, 1967.

Сидорова, Н. Чернофигурная керамика из Пантикапея. – В: Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина, ч. 7. Москва, 1984.

Толстиков, В. Пантикапей – столица Боспора. – В: Очерки Археологии и Истории Боспора. Москва, 1992.

Геродот. История. I. София, 1986.

Геродот. История. II. София, 1990.

Цветаева, Г. К вопросу о связях Пантикапея (по материалам привозной и росписной керамики из Пантикапея. – МИА, 56, 1957.

Шишова, И. Εμποροῦς καὶ Κάληλος в древнегреческой торговле. – В: Проблемы социально-экономической истории древнего мира. Москва–Ленинград, 1963.

Шрамко, Б. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и Геллоно-Будинская проблема. – СА, 1, 1975.

Шрамко, Б. Бельское городище скифской эпохи. Город Гелон. Киев, 1987.

Boardman, J. Greeks and Syria: Pots and People. – In: G. Tsetskhladze, A. Snodgrass, (eds.). Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea. BAR International Series 1062. Oxford, 2002.

Boer, J. de. Greek Emporia South of Apollonia Pontica? – In: Thrace and the Aegean, I. Sofia, 2002, с. 355–360.

Bravo, B., Chankowski, A. Cités et emporia dans le commerce avec les barbares à la lumière du document dit à tort “inscription de Pistiros”. – BCH, 123, 1999.

Bresson, A. Les cités grecques et leurs emporia. – In: L’Emporion. Textes réunis par A. Bresson et P. Rouillard, Publications du Centre Pierre Paris (Ura 991). Paris, 1993.

Cazevitz, M. Emporion: Emplois classiques et histoire du mot. – In: L’Emporion. Textes réunis par A. Bresson et P. Rouillard, Publications du Centre Pierre Paris (Ura 991). Paris, 1993.

Corcella, A. Erodoto. Le Storie: volume IV. Libro IV: La Scizia e la Libia. Milano, 1993.

Genière, J. de la. Asie Mineure et Occident. Quelques considérations. – In: PP, fasc. 204–207, 1982.

Γεωργιάδης, Θ. Ευξεινου Περιπλου. Θεσσαλονικη, 2000.

Grace, M. Archaic Greece. London, 1977.

Graham, A. Colony and mother city of Ancient Greece. Manchester-New York, 1971.

Jeffery, L. Archaic Greece. The city-state c. 700–500 BC. New York, 1978.

Murray, O. Early Greece. London, 1993.

Petropoulos, E. Hellenic Colonization in Euxeinos Pontos. Penetration, Early Establishment and the Problem of the “Emporion” Revisited. BAR International Series 1394. Oxford, 2005.

Reed, C. Maritime Traders in the Ancient Greek World. Cambridge, 2003.

Skele, M. The Poseidonian Chora: Archaic Greeks in the Italic hinterland. BAR International Series 1094. Oxford, 2002.

Stucchi, S. Problems Concerning the Coming of the Greeks to Cyrenaica and the Relations with Their Neighbours. – In: *Mediterranean Archaeology*. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World, vol. 2, 1989.

Trueil, R., Darcque, P., Poursat, J.-Cl., Touchais, G. Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze (Οι πολιτισμοί του Αιγαίου). Athens, 1996.

Tsetschladze, G. Greek penetration of the Black Sea. – In: G. Tsetschladze & F. de Angelis, (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation*. Essays dedicated to sir J. Boardman. Oxford, 1994.

Tsetschladze, G. Greek colonization of the Black Sea Area: Stages, Models and Native Population. – In: G. Tsetschladze, (ed.), *The Greek colonization of the Black Sea Area*. Historical interpretation of Archeology. Stuttgart, 1998.

Wilson, J.-P. The nature of Greek overseas settlements in the archaic period. – In: L.-G. Mitchell, P. Rhodes, (eds.), *The development of the Polis in Archaic Greece*. London–New York, 1997.

Yntema, D. Mental landscapes of colonization: The ancient written sources and the archaeology of early colonial-Greek southeastern Italy. – *BAB*, 75, 2000.